

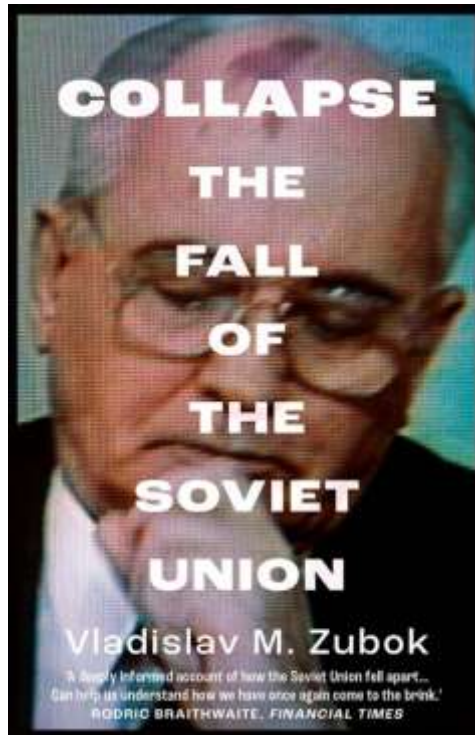
Vladislav M Zubok

Hur Sovjetunionen imploderade

"En halsbrytande ekonomisk förändring utan motstycke"

Introduktion

Nedanstående är avslutningskapitlet, *Conclusion*, i den ryske historikern Vladislav M Zuboks skildring av Gorbatjovs reformförsök och Sovjetunionens sammanbrott, *Collapse, The Fall of the Soviet Union*, Yale University Press, 2021

Vladislav Martinovitj Zubok, f. 1958, är professor i internationell historia vid London School of Economics och ett exempel på de ryska (och kinesiska) akademiker som hamnat i Väst utan att det varit fråga om påtvingad exil. Han är specialist på kalla kriget och sovjetisk 1900-tals historia. Författare till bl a *Inside the Kremlin's Cold War: From Stalin to Krushchev* (1997) *A Failed Empire: the Soviet Union in the Cold War from Stalin to Gorbachev* (2007), och *Zhivago's Children: the Last Russian Intelligentsia* (2009).

Många kommentatorer i väst har hävdad att Sovjets sammanbrott till stor del berodde på utländsk påverkan, dvs att den politik som väst drev gentemot Sovjet, liksom kapprustningen (som Sovjet inte längre orkade med), var avgörande faktorer. Zubok avvisar den analysen: Förvisso påverkades Sovjet av trycket från den kapitalistiska omgivningen med USA i spetsen, men Zubok anser att kollapsen främst hade inhemska orsaker, där den reformpolitik som fördes av Gorbatjov och senare även Jeltsin m fl var avgörande såtillvida att den medförde att centralregeringen förlorade viktiga maktmedel och ekonomiska resurser, undergrävde ekonomin och gynnade nationalistiska och separatistiska strömningar.

Boken *Collapse* har hyllats allmänt. Bl a skriver Stephen Kotkin i *Times Literary Supplement*, "A remarkably reliable narrative ... [Zubok's] exactitude punctures many a myth, especially on the economy, as he sifts an enormous body of research".¹

¹ [Freedom at stake. How did Russia and the West fall out?](#) (TLS mars 2022)

”Vi kan helt enkelt inte fortsätta att leva på det här viset”

Michail Gorbatsjov till hustrun Raisa i mars 1985

Som framgått av denna bok föll Sovjetunionen offer för vad som kallats ”en perfekt storm” och en olycksalig befälhavare. På 1980-talet, efter femton år av motstånd mot alla reformer, inledde Michail Gorbatsjov ekonomiska och politiska förändringar av stor omfattning. Idéerna och planerna bakom de reformerna var emellertid ohjälpligt föråldrade, ekonomiskt missriktade och ledde till att den existerande ekonomin och det politiska systemet föll samman inifrån. Arkitekterna bakom reformerna, framför allt Michail Gorbatsjov själv, var oförmögna att inse sitt misslyckande och ändra kurs. Och samtidigt gjorde de det möjligt för nya aktörer att träda fram i spillrorna av det gamla systemet och kaos var vad dessa i sin tur skulle ära.

Vilken sovjetisk ledare som helst som 1985 hade fått ta över det gamla systemet och måst regera över ett folk som fördärvats av det, skulle ha stått inför en uppgift av Herkuliska proportioner och öppnat en Pandoras ask av problem. Men Michail Gorbatsjov var ingen hjälte av antikt snitt. Han ville befria det sovjetiska folket från ett arv av förtryck och konformism, men hade ändå inte lärt sig tillräckligt av dem som tidigare försökt reformera Ryssland som tsar Alexander II, Greve Sergej Witte eller premiärminister Pjotr Stolypin. I stället var hans förebild Vladimir Lenin, den store nedrivaren av statskicket. Gorbatsjov såg som sitt mål att verkställa förändring i revolutionär skala, precis som den hämningslöse bolsjeviken gjort 1917-22. I likhet med Lenin ville han ur ett kaos skapa ett samhälle som aldrig tidigare existerat – en riskabel övning i ideologisk övertygelse om ett framtida lyckorike. Men den stora paradoxen var att Gorbatsjov konsekvent avvisade de metoder som bidrog till Lenins revolutionära framgångar. Han ville hellre ägna sig åt att tala än att handla, föredrog parlamentariskt konsensus gentemot våld och decentralisering av makten hellre än diktatur. Kort sagt var hans messianska idé om ett humant socialistiskt samhälle helt utan kontakt med sovjetmaktens realiteter och dess ekonomi.

De som granskat Gorbatsjovs reformer tidigare är eniga om att han stod inför en svår balansgång mellan att åstadkomma sedan länge nödvändiga förändringar och samtidigt kunna avvärja dem som ville slå vakt om den gamla ordningen. Om inte skulle han bli avpolletterad på samma sätt som Nikita Chrusjtjov blev 1964. Det har ofta sagts att ”Augustikuppen” 1991 bekräftade detta. Den här boken ifrågasätter och nyanserar sådana antaganden. Det fanns fortfarande gott om hårdföra ideologer i partiet, men på 1980-talet var sovjetbyråkratin inte längre något knippe ”stalinister” fast beslutna att motsätta sig alla förändringar. Hade så varit fallet skulle det ha funnits gott om tillfällen att göra sig av med Gorbatsjov mellan 1988 och 1990. Motståndet mot Gorbatsjov inom partiet och staten förblev alltid diffust, utan ledare, i avsaknad av någon klar alternativ strategi. Kuppjuntans tre dagar vid makten i augusti 1991, driven av en önskan om att slå vakt om statens enhet, var rena dårskapen, utan något tydligt mål och politiska lösningar. Armén, säkerhetstjänsten och byråkratin lät bara tiden gå i avvaktan på vem som skulle framträda som segrare.

Gorbatsjovs ledarstil och åsikter blev en avgörande faktor i Sovjetunionens självutplåning. Han förenade ideologiskt reformnit med politisk försiktighet, schematisk tro på att räddningen skulle komma uppifrån med likgiltighet för det praktiska; en visionär och hisnande utrikespolitik med oförmåga att främja reformer på hemmaplan. De karaktärsdragen gjorde honom unik i sovjetisk historia. Hans motvilja mot maktspråk och våld var något typiskt för den generation han tillhörde och den delades av många andra, även konservativa. Detta tyder på en djupare kulturell och social förändring av de sovjetiska eliterna decennierna efter Stalin. De skulle visa sig förvånansvärt otillräckliga när den politiska och ekonomiska stormen drog

fram. Gorbatjovs rådgivare Georgij Sjachnazarov, som på nära håll iakttog politbyråns kollektiva viljeförlamning, talade om en systemisk kris. Ingen i politbyrån kunde tänka sig att genomföra smärtsamma reformer eller, om behov skulle uppstå, att upprätthålla ordningen med våld. Gorbatjovs politik med att tillmötesgå intelligentian och överföra ansvaret till de styrande eliterna i delrepublikerna banade väg för kaos, inte till nödvändiga reformer. Det möjliggjorde och legitimerade brådstörtat avskiljande i de baltiska staterna och södra Kaukasus och slutligen också i de slaviska republikerna i Sovjetunionen.

Bara en förhårdad determinist kan tro att det inte fanns något alternativ till den väg Gorbatjov valt. En mycket mer logisk utväg för sovjetsystemet hade varit en fortsättning av auktoritärt styre á la Andropov, vilket hade visst stöd i de breda folklagren, i förening med radikal marknadsliberalisering – precis vad Lenin varit inne på många decennier tidigare. Till och med 1990-91 ville en majoritet av ryssarna ha en stark ledare, en bättre ekonomi och stärkande av landet – inte liberal demokrati, medborgerliga rättigheter och nationellt självbestämmande. Gorbatjov misslyckades att genomföra detta och då stödde folket Jeltsin i stället.

I slutet av 1988 föreslog några av Gorbatjovs medarbetare att enhetsstaten skulle stärkas på konstitutionell väg via en federation med stark presidentmakt och central kontroll av beskattning och finanser. I stället föredrog Gorbatjov den ödesdigra politiken med ”starkare republiker” trots det uppenbart illavarslande exempel Jugoslavien utgjorde. Han stärkte institutioner som Folkdeputerades kongress och Högsta Sovjet, representativa men otympliga organ, oförmögna att utöva makt. Partidiktaturen hade ju i varje fall klarat av att sjösätta och kontrollera smärtsamma och svårbemästrade reformer. Det system med ”socialistisk demokrati” som ersatte den innebar frigörelse och liberalisering, men öppnade också portarna på vid gavel för aggressiv populism och nationell separatism, framför allt i Ryska federationen, utan några motvikter. Parallellt med detta skedde också en katastrof inom ekonomin. De reformer som skisserats av välmenande men hjälplösa ekonomer och teknokrater gav nya ekonomiska aktörer möjlighet att göra sig profiter på att kannibalisera den rådande ekonomin och lägga beslag på statliga skatter och tillgångar i stället för att skapa en ny och stabil ekonomi med nya tillgångar. Resultatet blev ett ständigt växande hål i statsbudgeten. Reformerna där republikerna fick självfinansiera sig eldade bara på separatistiska ambitioner och tog kål på möjligheterna att skapa ett nytt federalt system.

I början av 1990 hade Gorbatjov ett utmärkt tillfälle, kanske det sista för honom, att sno framgång ur nederlagets käftar: hans ekonomiske rådgivare Nikolaj Petrakov arbetade fram ett utmärkt program för radikala ekonomiska reformer. Sovjetledaren hade fortfarande presidentmakten och fortfarande kontroll över partiet. Litauen befann sig i öppen revolt, men den ryska kärnan i Unionen kontrollerades fortfarande av Centrum. Gorbatjov kunde ha utnämnt en ny regering, infört presidentstyre, reducerat republikernas rättigheter och fortsatt marknadsreformen. Det skulle ha varit ett stort vågspel men fortfarande tänkbart och kunde ha förändrat stämningarna i landet som helhet. I stället tvekade och avvaktade Gorbatjov och möjligheternas fönster stängdes: 1990 gick vidare och blev de bortslösade möjligheternas år då Unionsregeringens vanmakt blev uppenbar för alla. Gorbatjov klarade av att agera bestämt på utrikespolitikens område, i den tyska frågan och Mellanöstern. Hade han agerat lika bestämt hemmavid kunde Sovjetunionens framtid ha sett annorlunda ut. Lenins beundrare visade sig i stället vara trollkarlens lärling; han visste inte hur han skulle återta kontrollen över de krafter han släppt loss.

Gorbatjovs obeslutsamhet och decentralisering av makten fjärrade och splittrade nomenklaturan inom partiet. Stärkandet av republikernas institutioner och nationalistiska rörelser gav sovjetiska ämbetsmän bara ett alternativ: att ”åka med” i nationalismen och identifiera sig med etniskt-territoriella intressen och republiker och regioner. Att de första fullt ut fria valen i

mars 1990 skedde i republikerna, inte på nationell nivå, drev på de sovjetiska eliternas sönderfall längs nationalistiska linjer. Detta förde sovjetisk politik i samma katastrofala riktning som vad som ägt rum i Jugoslavien vid samma tid. Den tidigare härskande klassens snabba sönderfall innebar att enhetsstaten upphörde att existera. En oerhört viktig faktor var den sovande ryska jättens uppvaknande och framväxten av en ”rysk” alternativ elit i Moskva legitimerad av fritt folkligt val i den största republiken i Unionen.

Samtidigt som sovjeteliten upphörde visade sig de utfrysta och halvt oppositionella yrkesgrupperna, medlemmar av den tidigare sovjetiska intelligentian, vara en mogen frukt för revolt mot systemet, en massbas för Boris Jeltsin och ”Demokratiska Ryssland”. De som tillhörde de grupperna kunde inte själva ta kontroll över den största Sovjetrepubliken. Vad som gjorde det möjligt för dem var det allmänna missnöjet med sovjetregeringen och Gorbatsjovs ledarskap, samt fragmenteringen av nomenklaturen i partiet och KGB. Jeltsin kunde framstå som ledare för en alternativ elit som tävlade med centralstyret om makt och egendom. Den ”ryska” alternativa eliten drog till sig en rad olika individer, från ett fåtal äkta demokrater till många intellektuella sugna på status och demagoger. Den drog fördel av många olika sorters missnöje: populistiskt uppror mot partiet, ekonomiskt missnöje, fruktan för anarki och inbördeskrig, genuin liberalism bland intellektuella i Moskva och anti-imperie- och anti-Moskva stämningar ute i landet.

Men det var svagheterna hos ledningen i Kreml, inte den ”ryska oppositionens” styrka, som utgjorde den avgörande faktorn i den systemkris som skulle slita sönder landet. I mars 1991 ansåg cirka 20 procent av befolkningen i Unionens kärnrepubliker det vara bättre att leva i separata republiker än i en gemensam stat. I augusti hade den minoriteten blivit majoritet, framför allt i Ukraina men också i Ryska federationen. Till största delen handlade det inte om något plötsligt nationellt uppvaknande. I stället handlade det om att hellre vilja ha lag och ordning, ta avstånd från de centrala myndigheternas groteska oduglighet och det vakuum som uppstått runt centralmakten. Som en ung forskare uttryckte det efter augusti 1991, ”hierarkiernas sammanbrott var inte konsekvensen av något mer allmänt sammanbrott för sovjetsystemet, utan utgjorde snarare själva systemkollapsen”. För att uttrycka det rakt på sak, Sovjet-systemet löstes upp och styckades upp främst i en intern dragkamp.

Den dragkampen kunde inte lösas genom någon konsensus. Den måste avgöras endera i form av en avgörande strid eller i ett sammanbrott för staten. Gorbatsjov hade försökt förhindra båda dessa scenarier, men det Unionsfördrag han förhandlat fram med Jeltsin var ett sista tillmötesgående som gjorde statens sönderfall oundvikligt, kanske bara lite långsammare än vad som nu kom att ske. Krjutjkov [KGB-chefen] och några andra runt Gorbatsjov insåg det oundvikliga och försökte sidsteppa honom för att förhindra undertecknandet av det nya Unionsfördrag, som helt skulle ogiltigförklara Sovjetunionens konstitution. Men också de ryggade tillbaka inför perspektivet av inbördeskrig. Lyckligtvis för Jeltsin och oppositionen ledde ingen Pinochet-liknande figur eller någon Deng [Xiaoping] den sovjetiska armén och KGB. Bristen på ideologisk enhet försvagade också kuppjuntan: medlemmarna av den företrädde inte någon specifik ideologi, vare sig kommunistisk eller antikommunistisk. Partiet var nu inte mer än en skugga av sitt forna jag: det hade inget att göra med utformningen av vare sig Sovjetstatens, samhällets eller ekonomins inriktning. Det var partiets förfall som möjliggjort juntans komplott i augusti 1991. Ledarna för juntan – Krjutjkov, Jazov och Pavlov – var inte bundna till någon partihierarki, disciplin eller auktoritet: de agerade för egen del. Armén och säkerhetsstyrkorna följde sina överordnades order, men saknade också all fasthet vad gällde ledning och ändamål. Ett bestämt ingripande uppifrån kunde ha cementerat statens strukturer eller utkristalliserat en ny, men någon order om detta kom aldrig.

Ideologi och ideologiska motsättningar tornade upp sig rejält de sista åren av Sovjets historia. Efter Stalins död hade Chrusjtjov och hans kollegor lyckats erbjuda befolkningen en upp-

städad utopi, en mindre grym form av socialism med Sputnik, mer livsmedel och egna bostäder, plus lite mer öppenhet, som kompensation för stålbadet och terrorn i det förgångna. 1987-89 hade Gorbatsjov försökt samma recept, men han stod snart inför ett misslyckande, ur stånd att underbygga sina inhemska löften med några påtagliga resultat. Medan glasnost gjorde smulor av hela den socialistiska utopin, inklusive all leninistisk mytologi, fylldes det gapande tomrummet mellan idealen och realiteterna inte bara med cynisk profitjakt, utan också med nationalism, antikommunism och populism. Jeltsin och många inom "Demokratiska Ryssland" blev lidelsefulla antikommunistiska ideologer, kopplade till västlig liberal demokrati. De som senare misstänkte att Jeltsins och den ryska elitens nya tro bara varit på låtsas misstar sig: de var ute efter att befria "Ryssland, andra "nationer" och världen i övrigt från det sovjetiska "totalitära imperiet" i hopp om att skapa en "normal" stat ur ruinerna. Bara ett fåtal av dem brydde sig om de stora riskerna med detta företag, bl a uppdelningen av ekonomin och kärnvapnen och de etniskt-territoriella konflikter det resulterade i. Precis som bolsjevikerna 1917 kände de sig ha historien på sin sida och denna kombination av okunnighet och självförtroende gav dem ett stort försprång gentemot Gorbatsjov och hans regering. Med hisnande naivitet, som föreföll osannolik för många både då och senare, ville de ryska ledarna bli erkända, legitimerade, upptagna och integrerade av Väst. Utan de förväntningarna, i grunden en ideologisk revolution, går det helt enkelt inte att förstå berättelsen om hur Sovjet imploderade inifrån.

Precis som i alla stora och snabbt framskridande historiska dramer går det att hitta avgörande stunder i Sovjets kollaps där huvudaktörerna hamnade i beråd och fattade eller avstod från avgörande beslut. Gorbatsjov var en mästare på det politiska spelet inom nomenklaturen, men en klen beslutsfattare. Hans enda riktigt vågade satsning var den politiska reformen 1988-89; därefter försökte han vinna tid, letade efter ett bedrägligt konsensus, svarade på tryck och överlämnade ofta ansvaret till andra. Jeltsins väg till makten var däremot kantad av djärva drag. 1989 satsade han på "Rysslands" framtid i stället för Sovjetunionens; 1991 höjde han insatserna hela tiden och satte allt på ett kort. På hösten samma år när Jegor Gajdar övertygat Jeltsin om att valet stod mellan att bevara Unionen eller "rädda Ryssland" med liberalisering enligt IMF:s modell, tvekade inte den ryske ledaren att välja det senare. Många i kretsen kring Jeltsin var fyllda av hat mot det gamla systemet och sin tilltro till en liberal framtid och gick beslutsamt till väga. Bland reformvännerna i nomenklaturen, försvararna av statens institutioner, blev tvivlet och bristen på ledarskap rådande och endera kröp de undan eller valde att vänta och se.

Den hastighet och den lätthet som sovjetiska centrala strukturer kollapsade förbluffade också de mest erfarna västliga bedömarna. Storbritanniens ambassadör Rodric Braithwaite avslutade sin årsgenomgång med frasen: "För Gorbatsjov började 1991 utan vänner och slutade ... utan arbete. Jeltsin triumferade för att ställas inför ett ekonomiskt sammanbrott som också kan innebära ett tidigt slut för hans välde." Som denna bok noggrant framhållit visade sig huvudinstitutionerna i det sovjetiska statsskicket anmärkningsvärt motståndskraftiga och bestod nästan till slutet av Sovjetunionens existens, inte ens den demokratiska yran i augusti 1991 kunde förstöra dem. Statsapparaten togs kort och gott över av "ryssarna"; i stället för att skapa en ny stat ur intet tog Ryska Federationen över huvuddelen av den gamla centrala staten. Efter en tid av kaos skulle staten återskapas och återställas under Vladimir Putin.

Västs roll i de sovjetiska reformerna och kollapsen var, som framgått av denna bok, hela tiden central om än något som ingendera parten riktigt insåg. I motsats till vad som tidigare påstått var det inte Ronald Reagans offensiv, trycket från det kalla kriget och de oerhörda försvarsutgifterna som tvingade den sovjetiska ledningen till reformer; att sådana var nödvändiga hade stått klart sedan början av 1960-talet. Västs ställning stärktes i proportion till den kris och det förfall Sovjet genomgick. Och den ställningen ökade oerhört när reformerna började

misslyckas och partiets välde sviktade. I slutet av 1988 började Gorbatsjov, Sjevardnadze och kretsen kring dem åter att hemfalla till den gamla ryska traditionen att betrakta Väst som en partner i ett storslaget projekt – men den här gången Sovjetunionens modernisering. 1989 hade Sovjets inhemska bekymmer och det plötsliga sammanbrottet för kommunistregimerna i Östeuropa fått Gorbatsjov att kombinera rollen som arkitekt för en ny världsordning med tvånget att tigga om utländska krediter och bistånd. För många inom den ryska oppositionen blev väst förebilden för den ”normalitet” i vars namn de siktade på att krossa Sovjetsystemet och staten. Och i slutet av 1990 hade till och med de mest konservativa och sekretessbenägna delarna av den sovjetiska eliten börjat be Väst om hjälp med att reformera och överleva. Sommaren 1991 var förhoppningarna om en ny Marshallplan allmänt utbredd inom den sovjetiska eliten.

Hade det av USA ledda Väst försökt ”bevara” Sovjetunionen kanske det funnits en chans att det överlevt. Men Väst satsade inte på det sönderfallande Sovjetunionen och i Washington ville många bryta sönder det av säkerhetsskäl. Västliga ledare, experter och opinionsmakare kunde inte begripa varför deras sovjetiska motståndare plötsligt förvandlats till ivriga samarbetspartners som till och med stod på knä och tiggde. Efter decennier av rivalitet under kalla kriget fortsatte amerikanerna att betrakta den inre sovjetiska dragkampen med en förenklad optik: ”kommunister” mot ”demokrater”, ”reformvänliga” mot ”hårdföra”, och så vidare. Bara några få experter hade kunskaper och tålamod för att urskilja nyanserna. Kongressen, tankesmedjor och många medlemmar av Bush-administrationen fortsatte att behandla Sovjetunionen som ett ”ondskans imperium” omöjligt att förändra. Östeuropeisk och baltisk diaspora, högern inom det republikanska partiet och liberala demokrater hade vänner i Sovjetunionen i behov av hjälp, de satsade på antikommunism och separatism. På grund av sin osäkerhet föredrog Bush-administrationen att hålla sig undan sovjetisk politik och reformer. Men inhemsk lobbyverksamhet, nationella säkerhetsaspekter och enbart intensiteten i de revolutionära förändringar som pågick tvingade amerikanska politiker att välja sida.

I vilket fall som helst, oavsett om Bush och kretsen kring honom ville medverka eller inte, betraktade alla aktörer i det sovjetiska dramat, från baltiska nationalister till medlemmar av juntan, ”Amerika” som den faktor som allra mest påverkade deras agerande och beslut. Det mest anmärkningsvärda i denna historia var att såväl Gorbatsjov som Jeltsin ville luta sig mot USA och få vägledning och råd därifrån i utbyte mot erkännande och inkludering.

I Väst blandades Sovjetunionens sammanbrott ihop med det lyckliga slutet på kalla kriget, segern över kommunismen, segern för de liberala värderingarna och förväntningarna om evig fred och välstånd. Framför allt var lättnaden stor över att den geopolitiska rivalen och militariserade giganten gått upp i rök. Upplösningen av Sovjet, skrev historikern Odd Arne Westad många år senare, ”avlägsnade det som återstod av kalla kriget som internationellt system”. Så mycket för Gorbatsjovs ansträngningar för att ändra bilden av Sovjetunionen! Bland ledare i Väst fanns varken den politiska viljan eller fantasi nog för att gripa det oväntade och historiska tillfället att stärka demokratin i Ryssland. Den utbredda uppfattningen var att den post-sovjetiska sfären var för stor och oförutsägbar för att kunna integreras i den västliga omloppsbanan. Det var mer realistiskt och pragmatiskt att plocka för sig av de lågt hängande frukterna av segern i kalla kriget, framför allt i Östeuropa och Baltikum. Ändå gjorde Bush-administrationen 1992 ett försök att få kongressen att gå med på ett lån på 24 miljarder dollar för att bidra till att ”göra Rysslands frihet varaktig”. Detta lovande initiativ försvann kvickt i Bushs kampanj för att bli återvald, där Bush till sist förlorade mot en ung demokrat, Bill Clinton. Strobe Talbott, en vän till Clinton, erinrade sig ha hört denne säga att hans smala lycka varit att kuppen i augusti 1991 misslyckades och att Sovjetunionen försvunnit. Annars, trodde Clinton, skulle allmänheten i USA ha fortsatt att tänka i termer av kalla kriget och Bush hade vunnit valet. Clinton prisade Bush för att ha ”spelat rollen av sympatisk, uppmärk-

sam, ytterst kompetent flygledare som väglett Gorbatjov medan denne gick ned för mjuklandning på historiens askhög”. Clinton och Talbott var nu beslutna att vägleda Jeltsin på samma sätt tills det blev en plats ledig för Ryssland i den USA-ledda nya världsordningen. Detta dåligt definierade projekt blev aldrig av.

Den 2 januari 1992 igångsatte regeringen Jeltsin-Gajdar i Ryssland liberalisering och marknadsreformer och i halsbrytande takt privatiserades statlig egendom. Historikern Kristina Spohr skrev: ”Big-Bang attityden till den post-sovjetiska ekonomiska övergången var förmodligen den största ekonomiska förändrings någonsin ägt rum.” Likväl skulle de som genomdrev reformen få vänta förgäves på något massivt ekonomiskt och finansiellt stödpaketet från Väst. Västs pengar gick i stället till Östeuropa och mycket snart började enorma penningssummor också flöda in till det kommunistiska Kina, som Deng Xiaoping 1992 åter öppnat för affärer. *Washington Consensus*² och de globala penningmarknaderna lämnade inte bara Ryssland i sticket utan även Ukraina och andra tidigare Sovjetrepubliker, med undantag för de tre baltiska staterna. Ryssland och Ukraina tävlade om att räkna med västlig generositet, stöd till ”demokratin” och geopolitisk framsynthet. I stället fick de ägna sig åt att konkurrera om giriga investerare – ett nollsummespel med bägge länder som förlorare. Globala finansiella strukturer gjorde narr av nationell suveränitet och stolthet. Eliterna och invånarna i den forna supermakten befann sig plötsligt längst ner i den internationella försörjningskedjan.

Efter enandet av Italien i mitten av 1800-talet fällde en liberal politiker följande omtalade ord: ”Italien är förfärdigat. Återstår bara att förfärdiga italienarna.” I december 1991 kunde ledarna för de forna sovjetstaterna ha sagt: ”Sovjetunionen är det färdigt med. Återstår bara att förfärdiga nya stater med nya medborgare.” Det fanns inga fullt suveräna, ekonomiskt livskraftiga stater på post-sovjetiskt territorium. Invånarna i de forna sovjetrepublikerna fick anpassa sig till sina nya identiteter. Den gemensamma sovjetiska ekonomin måste delas upp och privatiseras: dess slitna och medfarna rester knuffas igång med hjälp av profit och marknad. Det var ingen godartad process. De forna sovjetiska eliterna var inte vuxna den uppgift som väntade. För det mesta efterapade de och kopierade ekonomiska modeller från Väst. Och så delade man ut statens tillgångar.

Regeringen Jeltsin-Gajdar stod utan någon västlig stabiliseringsfond men med gapande hål i betalningsbalansen och tom budget och skulle snart drabbas av en enorm inhemsk motreaktion, utnyttjad av icke liberala populisterna och nationalisterna som Vladimir Zjirinovskij. Den ryska ekonomin hamnade i den djupaste recessionen någonsin sedan 1917-21 och den nazistiska invasionen 1941. Ryssland fick gå igenom det allra värsta av 1980- och 1990-talets latinamerikanska kapitalism med enorma samhällsliga förskjutningar och ojämlig förmögenhetsfördelning, samtidigt som en tvär ekonomisk nedgång. I stället för modernisering skedde en massiv industrinedläggning – delvis oundviklig men till största delen barbarisk och meningslös. Privatiseringarna ledde inte till någon blomstrande medelklass; omfördelningen av statliga tillgångar var flagrant orättvis och skapade en ny klick av så kallade ”oligarker”, som liknade den exportinriktade kompradorbourgeoisien i Latinamerika, helt likgiltig för de egna medborgarna. De privatiserade butikerna fylldes så småningom med livsmedel och andra varor men för de flesta ryssar liknade inte detta något mirakel. I årtal efter 1991 fick tiotals miljoner kämpa för att ens kunna sätta basvaror på köksbordet. På 1980-talet hade kring 30 procent av ryssarna levat i fattigdom; på 1990-talet handlade det om 70-80 procent. I Sovjetunionen hade det funnits ett trygghetsnät och baslivsmedel varit tillgängliga till låga priser bestämda på konstgjord väg. I det nya Ryssland hade många institutioner för social välfärd

² Den utarbetades av kretsen kring Milton Friedman Friedrich von Hayek, och utgjorde den ideologiska grunden för det nyliberala tänkandet under Reagan och Thatcher. Politiken gick ut på skarp reduktion av statens roll i ekonomin, privatiseringar och avregleringar. Modellen kom först till användning i en rad länder i Latinamerika för att göra dem attraktiva på den växande globala finansmarknaden ö.a.

och omsorg gått under, det gamla trygghetsnätet var eliminerat – med grasserande brottslighet och maffialiknande välde i de flesta städer och regioner. Ryssarnas förväntade livslängd sjönk från 69 år 1990 till 64,5 år 1994; för män var fallet från 64 till 58 år. I slutet av 1990-talet hade Ryssland 3,7 miljoner färre barn än man haft 1990; man noterade också 3,4 miljoner dödsfall i förtid bland män i arbetsför ålder. Många unga kvinnor hade inte råd att skaffa och fostra barn. Det handlade om en demografisk katastrof i fredstid som Ryssland än idag inte har tagit sig ur. Tillvaron var förvisso inte lätt under Sovjettiden heller men för en majoritet blev det än värre efteråt. I Ryssland tyckte folk att man blivit dubbelt lurade: först av Gorbatsjov och sedan av Jeltsin.

Jeltsin kände sig också lurad. I Västs ögon hade den ryske presidenten inte samma skimmer kring sig som föregångaren Gorbatsjov. ”Trots allt tal om det nya Ryssland”, skriver [historikern Kristine] Spohr, ”representerade Gorbatsjov ändå ett erkänt ideologiskt system och en obestriddlig supermakt.” Ingen visste vad Jeltsins Ryssland stod för med sin sönderfallande ekonomi, etniska konflikter i Tjetjenien och på andra håll plus en befolkning i växande armod. De ryska eliterna var rejält splittrade. En bildad minoritet, framför allt i Moskva, åtnjöt nya rättigheter och lärde sig att dra fördel av dem materiellt och andligt. Många började emellertid omvärdera sin pro-amerikanska och pro-västliga hållning. Den antikommunistiska manin 1991 då man gjorde sig av med gamla ekonomiska och finansiella kontrollmekanismer och rusade in i kapitalistisk ovisshet började efter ett tag likna ideologisk galenskap. Ett triumferande Väst tycktes ha lämnat ett kämpande Ryssland och andra post-sovjetiska stater utanför den egna trygghetszonen. Och snart började misstankarna gro om att Ryssland inte skulle inkluderas i de avgörande västliga strukturerna som NATO och EU.

Gorbatsjov och Sjachnazarov, bägge nu ute ur politiken, ansåg sig ha fått rätt: Sovjetunionens upplösning klarade inte av att uppfylla vad Jeltsin, Burbulis, Kozyrev och andra ryska ledare väntat sig och utlovat. Samväldet av Oberoende Stater visade sig vara bara en täckmantel för att upplösa Unionen; aktörerna på inhemska och internationella marknader och geopolitiska realiteter tvingade Ryssland och Ukraina att konkurrera, inte att integreras. Och det gamla talesättet från Romarriket *Vae Victis*, ”Ve de besegrade”, visade sig lika profetiskt sant som någonsin. De svagas, fattigas och besegrades öde var fortfarande att springa bakom de mäktigas, rikas och segrandes vagn – bli accepterade eller bortstötta. EU och NATO utgjorde strukturer för makt, rikedom och säkerhet. De baltiska staterna, med sin fasta beslutsamhet att ”återvända till Europa” var enda framgångssagan bland de fattiga post-sovjetiska staterna. Ukraina, Belarus, Moldavien och Georgien, för att inte tala om Kazakstan och republikerna i Centralasien, hade hamnat utanför det åtrådda drömlandet i Väst.

Spänningarna mellan Jeltsins enträgna fasthållande vid Rysslands företrädesrätt och ambitionerna hos eliterna i Ukraina och andra republiker upphörde inte, utan fortsatte att orsaka ny osäkerhet. Öppet krig mellan de nya staterna, bortsett från konflikten mellan Armenien och Azerbajdzjan, kunde undvikas men ändå pekade den omedelbart uppflammande dispyten mellan Ryssland och Ukraina om Krim, rysk-baltiska spänningar, konflikterna i Transnistrien, Tjetjenien, Georgien och Nagorny Karabach på varaktig oro, inte evig fred. Ukrainas och Georgiens mål att liera sig med NATO för att hålla tillbaka Ryssland ledde till ryska anspråk på ”en intressesfär” eller ”ett liberalt imperium”; man hade hamnat i en ond cirkel av ömsesidig otrygghet och beskyllningar. Jeltsin ville att Ryssland skulle få komma med i NATO och stödde tanken på en gemensam struktur för alla östeuropeiska och post-sovjetiska stater där Ryssland inte skulle utpekats eller lämnas utanför. I stället valde Clinton-administrationen att utvidga NATO och erbjuda Ryssland ”partnerskap” med alliansen. Det var i grunden samma tanke som Burbulis hört vädras i Bryssel i december 1991: Ryssland är kort och gott för stort för att kunna inlemmas fullt ut! Washington erbjöd Jeltsin en plats i världsledarnas klubb och rikligt med applåder förutsatt att Kreml inte hittade på några tokigheter i sitt närområde eller

på den internationella arenan i största allmänhet. De flesta bedömarna i Väst såg så småningom detta som den bästa lösningen – att ha Ryssland innanför samtidigt som det hölls tillbaka.

Rysslands historia tog en annan vändning 1999, bara åtta år efter Sovjetunionens kollaps, då Jeltsin, vars hälsa och auktoritet var ytterst undergrävda, utsåg sin efterträdare – Vladimir Putin, en ung f d KGB-officer som bidragit till att besegra kuppjuntan 1991. På bara några år skulle Putin utnyttja den omfattande och djupa besvikelse och missnöje som Sovjetunionens sammanbrott orsakat. Många som likgiltigt eller med gillande iakttagit hur den gamla Sovjetstaten monterats ner ville nu bygga en stark rysk stat som garanti för ekonomisk och social stabilitet. Putin hade verkställt Jeltsins löfte från 1991: ”Ryssland kommer att resa sig från knästående” – men i en helt annan betydelse. Jeltsin hade varnat för att utvidgningen av NATO kunde leda till en ny splittring av Europa; Putin agerade i enlighet med de varningsorden. 2008 använde han militärt våld mot Georgien och 2014 annekterade han Krim och inledde ett icke deklarerat krig mot Ukraina i Donbas.

Därefter avfärdades Putins Ryssland i Väst som en makt på nedgång, men ändå besvärlig och farlig. Kommentatorer i Väst började alltmer tala om ”ett evigt Ryssland”, en ytlig bild av ett land som aldrig varit riktigt europeiskt eller upplevt ”verklig” demokrati, för evigt inpyrt av despotism och ständigt med fientliga avsikter mot grannarna. Jag hoppas denna bok kunnat visa det felaktiga i den uppfattningen. Det är inte flertalet ryssars fel att övergången från kommunism till kapitalism fått dem att trängta efter en stark och stabil stat och gjort dem ganska skeptiska till slagorden om frihet och liberal demokrati.

Den ekonomiska katastrof och de sociala trauman som Sovjetunionens sammanbrott ledde till räcker inte som förklaring, än mindre som rättfärdigande, av vad som hände långt senare. Vad de pekar på är däremot möjligheten till stora omkastningar och historiska överraskningar tio eller tjugo år längs vägen framåt. Det finns ett ryskt talesätt: ”historien har ingen konjunktivform”. Det betyder att det som hände det hände. Förvisso, men hur hade det sett ut om inte Peter den Store reformerat Ryssland en gång på 1700-talet? Och om inte Lenin och bolsjevikerna kunnat behålla makten 1918-21? Utan Gorbatsjovs reformer kunde Sovjetunionen ha hankat sig fram ytterligare ett decennium för att sedan kollapsa på ett mycket mer våldsamt sätt än som nu skedde. Men det går också att tänka sig att Sovjetunionen kunde ha förändrats på ett mer konservativt sätt, som Andropov hade tänkt sig. Det fanns betydande potential för förändring inom de sovjetiska eliterna, till och med inom partiets nomenklatura och det militärt-industriella komplexet. Penningens makt var central och avgörande för de sovjetiska eliternas agerande under Sovjetunionens sista år. Hade härskaren i Kreml fattat andra beslut för att reducera den makten och gjort de existerande eliterna till intressenter av övergången, i stället för att fjärma dem, kunde till och med KGB-officerarna ha stött statskapitalism och privatisering, precis som de gjorde senare under Jeltsin och Putin. Sovjetunionen kunde långsamt ha banat sig in i världsekonomin i en process av att dra lärdom av erfarenheterna, i en statskapitalism under nomenklaturen, och framför allt med alla maktens institutioner bevarade. Detta är förstås ett fullständigt otänkbart scenario för många, i synnerhet icke ryska nationalisterna och ryska liberalerna. Det var vad de fruktade och bekämpade en gång 1991 men enbart Gorbatsjovs benägenhet att kompromissa och motvilja mot maktspråk gjorde att de lyckades.

Det är mycket svårare att föreställa sig hur Gorbatsjovs scenario med en frivillig Union hade kunnat lyckas. De som kritiserade den lösningen 1991 var rätt ute: de gamla kommunistiska klanerna i republikerna utnyttjade en unik möjlighet att bli ”nationer” och var kvicka att liera sig med yttre krafter, som legitimerade och skyddade dem från vad man uppfattade som Moskvas grepp. Gorbatsjovs kurs mot ”socialistisk demokrati”, stärkande av nationella republiker och hans tveksamhet inför fullskalig marknadsreform öppnade slussarna för

ekonomisk och politisk kris. I slutet av Gorbatsjovs tid vid makten stod Sovjetunionen på ruinens brant, den gamla härskande klassen hade förlorat sin legitimitet och staten var i förfall, precis som 1917. De som hade mest att vinna på det var de baltiska staterna, som blev självständiga, och de under Sovjettiden tillverkade eliterna i Ukraina, Kazakstan och andra republiker.

Den mänskliga hjärnan har svårt att föreställa sig förändringar på sikt. Vem hade 1991 kunnat tänka sig att Kina, styrt av kommunistpartiet och så gott som helt isolerat efter våldsinsatsen på Tienanmen-torget skulle bli den näst största, och kanske snart den största, ekonomiska makten i världen? Och ändå, i stället för att miljardinvesteringar i den post-sovjetiska sfären med fler jobb för amerikanerna, som president Bush tänkt sig i sitt Rysslandspaket 1992, gick hundratals miljarder till Kina med förlorade jobb för många arbetare i USA. Ett kvartssekel senare började Graham Allison, medförfattare till den stora planen för att rädda Gorbatsjov 1991, att skriva om en global maktförskjutning till Kinas fördel och en ”oundviklig” sino-amerikansk duell. Till och med *Washington Consensus* fick modifieras och erkänna att Kinas ekonomiska framgångar inte gick att förneka. Vem i början av 1990-talet kunde ha förutsett att bedömare tre årtionden senare skulle hålla på att diskutera en ny kris för den globala liberala världsordningen, USA:s nedgång och ihärdig europeisk skepsis? Få ifrågasätter däremot idag att den eran är förbi då det rådde orubblig tro på den liberala demokratins oövervinneliga ställning. Det senaste decenniet har populismen visat sitt fula tryne, nu mot liberalismen, i USA:s hjärtland och i Östeuropa.

De flesta skulle indignerat avfärda alla paralleller mellan Sovjetunionens kollaps och det som nu händer i Väst. Men en del tidigare sovjetmedborgare har plötsligt ryst till av igenkännande. 2008 fick västliga regeringar använda folks skattemedel och till och med besparingar för att lösa ut stora företag och banker i något som liknade det destruktiva agerandet i Sovjet 1988-91. När fredspristagaren Barack Obama, insvept i högtravande retorik, körde fast i Afghanistan och Mellanöstern blev han jämförd med Gorbatsjov. Resultatet i den brittiska Brexitomröstningen 2016 fick en del iakttagare att erinra sig Gorbatsjovs folkomröstning i mars 1991, en tänkt lösning som förvandlades till ett enormt problem. Och Donald Trumps ”Make America Great Again” väckte till liv gamla minnen av Jeltsins retorik där han gjorde ”Ryssland” till offer för ”Sovjetimperiet”. En del äldre medborgare i det forna Sovjetunionen började till och med misstänka att västliga eliter, så försiktiga under kalla kriget, inte längre visste vad de gjorde. En påminnelse om tiderna under Brezjnev, Tjernenko och Gorbatsjov på slutet! Kanske är det sovjetiska pusslet ändå inte helt irrelevant. Historien har aldrig varit någon moralitet om en oundviklig seger för frihet och demokrati. I stället förblir världen vad den alltid varit: en skådeplats för kampen mellan idealism och makt, bra maktutövning och korruption, uppsving för frihet och behovet att tygla den i tider av kris och nödläge.

Det bortgångna Sovjetunionens ande är inget som hemsöker Europa, Asien eller världen i övrigt. Men gåtorna kring hur det plötsligt bara kunde försvinna hemsöker fortfarande dagens tänkare, särskilt när de ser vissheten om en triumferande liberala ordning i Väst skaka och vittra ner. Slutet för Sovjetunionen var ett mänskligt drama av historiska proportioner och episk ovisshet. Det kan inte reduceras till en fotnot i den globala berättelsen om hur kalla kriget slutade, avkoloniseringen och den liberala kapitalismen. Denna häpnadsväckande historia lär oss att inte lita på någon till synes tillförlitlig kontinuitet och borde få oss att vara förberedda på plötsliga omvälvningar också i framtiden.

[Översättning: Björn Erik Rosin]

Tips

På Youtube finns en video där Zubok diskuterar Sovjets sammanbrott med utgångspunkt från boken. Länk: [Collapse: The Fall of the Soviet Union](#).

Robin Blackburn: [Vad händer i Sovjetunionen? — intervju med Zjores Medvedev](#) (1990)

Boris Kagarlitskij: [Ryssland från kris till katastrof](#) (1994)

Ernest Mandel: [Michail Gorbatjovs oundvikliga fall](#)